

Η σαφής αιτιώδης σχέση μεταξύ του καπιταλισμού και της άφθονης προσφοράς των τηλεφωνικών υπηρεσιών είναι παρούσα σε διάφορα επίπεδα. Η μετάβαση στην ατομική ιδιοκτησία, βασισμένη στη φιλελευθεροποιημένη οικονομία της αγοράς, έβαλε τέλος στην οικονομία της στενότητας. Οι τηλεφωνικές υπηρεσίες παρέχονται διότι εγχώριοι ή ξένοι επιχειρηματίες αποκομίζουν κέρδος από αυτή την επιχειρηματική δραστηριότητα. Λόγω της μεγάλης υποκαταστασιμότητας του σταθερού τηλεφώνου από το κινητό τηλέφωνο, το πρώτο δεν μπορεί πλέον να παραμείνει μονοπώλιο. Αντίθετα, είμαστε μάρτυρες ενός άγριου ανταγωνισμού μεταξύ των τηλεφωνικών εταιρειών. Τριάντα χρόνια πριν στη Σοβιετική Ένωση ή στην Ανατολική Ευρώπη, ο υποψήφιος πελάτης εκλιπαρούσε τη γραφειοκρατία για τη μεγάλη χάρη να αποκτήσει μία τηλεφωνική γραμμή. Σήμερα οι τηλεφωνικές εταιρείες πλειοδοτούν για την εύνοια του πελάτη.

Εγώ ο ίδιος, θυμάμαι καλά την ταλαιπωρία μου από την έλλειψη τηλεφωνικής γραμμής στο σπίτι μου και είμαι ευγνώμων στη μετα-σοσιαλιστική μετάβαση και στον καπιταλισμό για το γεγονός, ότι τώρα έχω τηλέφωνο στο σπίτι και όλα τα μέλη της οικογένειάς μου έχουν τα τηλέφωνα τους. Είμαι ευγνώμων για τις βελτιωμένες δυνατότητες της τεχνικής προόδου που προήλθαν από την αλλαγή του συστήματος. Γνωρίζω ότι «η ευγνωμοσύνη» είναι μία λέξη η οποία απουσιάζει από το λεξιλόγιο των οικονομικών και της πολιτικής επιστήμης. Ωστόσο, θέλω να χρησιμοποιήσω ακριβώς αυτή την έκφραση, επειδή απεικονίζει με σαφήνεια όχι μόνο την ορθολογική αντίληψή μου για τη θετική αιτιώδη σχέση μεταξύ του καπιταλισμού και της καινοτομίας γενικά, και μεταξύ της μετατόπισης προς τον καπιταλισμό και τη διαθεσιμότητα των τηλεφωνικών υπηρεσιών ειδικότερα, αλλά και γιατί εκφράζει επίσης και μια ισχυρή συγκίνηση για τις αλλαγές μετά το 1989. Παρ' όλες τις ανεπάρκειες και τις χαμένες μάχες γιορτάζω ειλικρινώς την επέτειο και ένας από

τους σημαντικούς λόγους να εορταστεί η εμφάνιση του καπιταλισμού είναι, ότι επιτέλους όλα τα προϊόντα της τεχνικής προόδου είναι διαθέσιμα και σε εμάς, τους πολίτες της μετα-σοσιαλιστικής περιοχής.

Στους Πίνακες 6-8 παρουσιάζονται παρόμοια αποτελέσματα όσον αφορά πολλές άλλες, όχι λιγότερο σημαντικές, διαδικασίες διάχυσης: η χρήση των υπολογιστών, η πρόσβαση στο διαδίκτυο, κ.λπ. Η ταχύτητα με την οποία ακολουθούνται οι πρωτοπόρες χώρες έχει επιταχυνθεί αρκετά θεαματικά.

Πολυάριθμοι επιχειρηματίες ακολουθούν το παράδειγμα κάποιου πρωτοπόρου, προσαρμόζουν την ιδέα στις πραγματικές τοπικές συνθήκες και πραγματοποιούν μεγάλες επιτυχίες. Ένας από αυτούς τους μεγάλους συμπετεριανούς καινοτόμους είναι ο κινέζος επιχειρηματίας Ma Yun, ο ιδρυτής και επικεφαλής της Alibaba Group. Η κύρια δραστηριότητα των επιχειρήσεων που ανήκουν στον όμιλό του, είναι το εμπόριο μεταξύ εταιρειών μέσω του διαδικτύου, ειδικά το εμπόριο μεταξύ μικρών εταιριών. Η Alibaba Group είναι τώρα η μεγαλύτερη εταιρεία του εν λόγω τομέα στην Κίνα, και μία από τις μεγαλύτερες στον κόσμο. Ο Ma Yun ξεκίνησε ως καθηγητής γυμνασίου και έγινε πολυ-δισεκατομμυριούχος²⁸. (Η ιστορία της Alibaba είναι μια εντυπωσιακή ιστορία επιτυχίας, αλλά στη μετα-σοσιαλιστική περιοχή έχουν εμφανιστεί εκατοντάδες άλλες, επίσης εντυπωσιακές καινοτομίες.) Συνοψίζοντας, το χάσμα μεταξύ των πλέον αναπτυγμένων χωρών και των μετα-σοσιαλιστικών χωρών δεν έχει εξαφανιστεί, αλλά τώρα είναι μικρότερο, σε σχέση με τη σοσιαλιστική εποχή όταν αυτό αυξανόταν χαρακτηριστικά με την πάροδο του χρόνου²⁹.

²⁸ Βλ. <http://www.alibaba.com> - (πληροφορίες επιχείρησης).

²⁹ Σύμφωνα με τον Information Society Index που απεικονίζει με συνθετικό τρόπο την ανάπτυξη των διάφορων πτυχών της «Κοινωνίας της Πληροφορίας», ορισμένες μετα-σοσιαλιστικές χώρες, παραδείγματος χάριν η Δημοκρατία της Τσεχίας, η Ουγγαρία και η Σλοβενία, έχουν κατακτήσει

Δημιουργική καταστροφή. — Η διαδικασία της καινοτομίας και η δυναμική εισόδου και εξόδου των εταιριών συνδέονται στενά. Για την τελευταία, ο Schumpeter επινόησε τον έννοια «δημιουργική καταστροφή», περιγράφοντας συνοπτικά και με ακρίβεια τις δύο αξεχώριστες πλευρές της ταχείας τεχνικής προόδου. Είναι ευχάριστο να εκτιμάται η αίτια έλευση στον επιχειρηματικό κόσμο, ειδικά εάν παρουσιάζεται με τη μορφή επιτυχημένων καινοτόμων. Αλλά δεν υπάρχει ταχεία πρόοδος, χωρίς τα θλιβερά συμβάντα των πτωχεύσεων, των επιχειρηματικών αποτυχιών, του κλεισίματος των επιχειρήσεων και των συνοδευτικών πικρών φαινομένων των απολύσεων και της ανεργίας.

Οι οικονομίες υπό μετάβαση είχαν την κακή τύχη να βιώσουν δύο μεγάλα κύματα δημιουργικής καταστροφής. Το πρώτο το αποκάλεσα, σε ένα προηγούμενο άρθρο, ύφεση μετασχηματισμού (Kornai, 1993). Προκάλεσε τραύματα σε όλες τις μετα-σοσιαλιστικές χώρες, οδήγησε σε κλείσιμο τεράστιο αριθμό επιχειρήσεων και προκάλεσε το πρώτο σοκ της μαζικής ανεργίας, μετά από δεκαετίες υπερ-απασχόλησης και ασφαλούς εργασίας. Η παρούσα ύφεση δεν έχει παρέλθει ακόμα, αλλά, ατενίζοντας με κάποιο βαθμό αισιοδοξίας το άμεσο μέλλον, ενδεχομένως να οδηγήσει σε μικρότερη πτώση της παραγωγής από αυτή της ύφεσης του μετασχηματισμού. Αυτή ήταν ίσως μία από τις βαθύτερες κρίσεις στην οικονομική ιστορία, αλλά ο κόσμος της απέδωσε λιγότερη προσοχή από ότι στην παρούσα κρίση, επειδή τα θύματα της ύφεσης του μετασχηματισμού ήμασταν μόνο εμείς, οι πολίτες της προηγούμενης κομμουνιστικής περιοχής και ο υπόλοιπος κόσμος δεν συμμετείχε στην επίπονη εμπειρία.

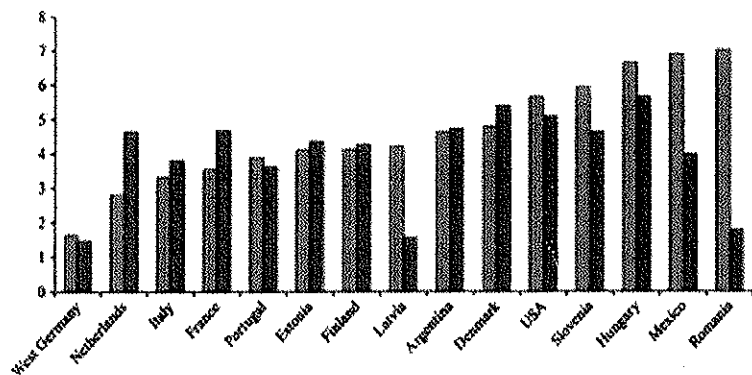
μια αξιολογή θέση στην κατάταξη (KARVALICS [2009]). Ολόκληρη η ομάδα των χωρών φαίνεται να κινείται μπροστά και κάθε έτος να παίρνει υψηλότερη βαθμολογία, αν και σήμερα απαιτείται να καταβληθούν ισχυρές προσπάθειες ακόμη και για τη διατήρηση της ίδιας θέσης.

Η ύφεση του μετασχηματισμού προκάλεσε φοβερά υψηλό κόστος δυστυχίας, αλλά επίσης δημιούργησε και οφέλη. Κατέστησε αναγκαίες τις γρήγορες προσαρμογές για τη ριζική αλλαγή στη σύνθεση της εσωτερικής και εξωτερικής αγοράς και επίσης άνοιξε τον δρόμο για περισσότερο δυναμισμό, για περισσότερες καινοτομίες και υψηλότερη παραγωγικότητα. Εξαφανίστηκαν πολλές ξεπερασμένες γραμμές παραγωγής, απαρχαιωμένα και ρυπογόνα εργοστάσια και ανεπαρκώς εφοδιασμένα καταστήματα και εμφανίστηκαν ολοκαίνουργιες μονάδες παραγωγής που λειτουργούν σε σύγχρονα κτήρια εξοπλισμένες με την πλέον πρόσφατη τεχνολογία, νέα σούπερ-μάρκετ και εμπορικά κέντρα. Καλά οργανωμένα στοιχεία είναι διαθέσιμα σχετικά με τον αριθμό των επιχειρήσεων που άνοιξαν και έκλεισαν στη μετα-σοσιαλιστική περιοχή. Το άρθρο των Bartelsman, Haltiwanger και Scarpetta (2004) παρέχει μια προσεγμένη έκθεση και ανάλυση, βασισμένη σε στοιχεία σε επίπεδο εταιρείας, σχετικά με τη διαδικασία της δημιουργικής καταστροφής σε 24 χώρες, συμπεριλαμβανομένων διάφορων χωρών μετάβασης, όπως η Εσθονία, η Ουγγαρία, η Λετονία, η Ρουμανία και η Σλοβενία. Για την απεικόνιση των ανωτέρω, παρουσιάζουμε εδώ μόνο ένα διάγραμμα (βλ. Διάγραμμα 2), που καλύπτει εταιρίες με τουλάχιστον 20 υπάλληλους στη δεκαετία του 1990.

Στα πρώτα έτη της μετάβασης ο αριθμός των νέων καταχωρήσεων ήταν κατά πολύ μεγαλύτερος από τον αριθμό των επιχειρήσεων που έκλειναν, στοιχείο που είναι διαφορετικό σε σχέση με αυτό που παρατηρείται σε ωριμότερες οικονομίες της αγοράς, όπου η διαφορά των δύο αυτών ροών είναι συνήθως μικρότερη, ή έχει αρνητικό πρόσημο. Πολλές μεγάλες (προηγούμενως κρατικής ιδιοκτησίας) επιχειρήσεις εικοπίστηκαν, και ιδρύθηκαν μικρές επιχειρήσεις σε τεράστιους αριθμούς. Ο συνολικός αριθμός επιχειρήσεων (η διαφορά των επιχειρήσεων που έκλεισαν και αυτών που άνοιξαν) ήταν μεταξύ 3 και 8 τοις εκατό στις περισσότερες βιο-

μηχανικές χώρες, και περισσότερο από 10 τοις εκατό σε μερικές από τις οικονομίες μετάβασης στη δεκαετία του 1990.

Διάγραμμα 2: Ρυθμός εισόδου και εξόδου των επιχειρήσεων στη δεκαετία του 1990

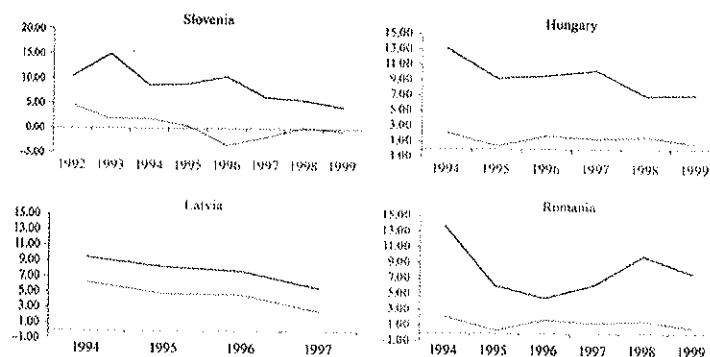
Σημειώσεις: Οι στήλες με ανοιχτό γκρι χρώμα παρουσιάζουν τον ρυθμό εισόδου, που ορίζεται ως ο αριθμός των νέων επιχειρήσεων διαιρούμενος με τον συνολικό αριθμό των επίσημων και εισερχόμενων επιχειρήσεων σε ένα δεδομένο έτος. Οι στήλες σε σκούρο γκρι δείχνουν το ποσοστό εξόδου, που ορίζεται ως ο αριθμός των επιχειρήσεων που εξέρχονται από την αγορά σε ένα δεδομένο έτος, διαιρούμενος με τον πληθυσμό αναφοράς, δηλαδή, τις επίσημες επιχειρήσεις κατά το προηγούμενο έτος.

Πηγή: Bartelsman et al. (2004, σελ. 16, πάνελ C).

Η αναταραχή που προκλήθηκε από την ταχεία αναδιοργάνωση και τη σύντομη διάρκεια ζωής των πρόσφατα δημιουργημένων επιχειρήσεων, αργότερα αποκαταστάθηκε. Μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1990, τα χαρακτηριστικά δημογραφικά στοιχεία του πλήθους των επιχειρήσεων πλησίασαν σε αυτά που παρατηρούνται σε άλλες χώρες. Στο Διάγραμμα 3 παρουσιάζεται η τάση προς μια πιο ισορροπημένη αναλογία μεταξύ των επιχειρήσεων που κλείνουν και

αυτών που ανοίγουν. Η κόκκινη γραμμή πλησιάζει τη θέση μηδέν, όπου ο αριθμός των εργαζομένων στις επιχειρήσεις που ανοίγουν ισούται με τον αριθμό των εργαζομένων στις επιχειρήσεις που κλείνουν.

Διάγραμμα 3: Η εξέλιξη των ακαθάριστων και καθαρών ροών του αριθμού των εταιρειών στις οικονομίες υπό μετάβαση.

Σημειώσεις: Οι υπολογισμοί καλύπτουν το σύνολο του επιχειρηματικού τομέα. Η μαύρη γραμμή δείχνει τη συνολική κίνηση (τιμή εισόδου και τιμή εξόδου), η γκριζα γραμμή δείχνει την καθαρή ροή (τιμή εισόδου μείον τιμή εξόδου).

Πηγή: Bartelsman et al. (2004, σελ. 17, Διάγραμμα 2, πάνελ B).

Απαιτήθηκαν αρκετά χρόνια για την υπέρβαση της χειρότερης φάσης της καταστρεπτικής πλευράς της σομπιετριανής διαδικασίας. Οι μετα-σοσιαλιστικές οικονομίες άρχισαν να αναπτύσσονται με αυξανόμενη αποδοτικότητα, παράγοντας ένα πιο επικαιροποιημένο μίγμα προϊόντων, όταν ξαφνικά συγκλονίστηκαν από ένα νέο εξωτερικό σοκ, από τις επιδράσεις της παγκόσμιας ύφεσης στην οικονομία. Οι άνθρωποι της περιοχής μας, βιώνουν τη δεύτερη οδυνηρή ύφεση. Είναι εντελώς κατανοητό, ότι σήμερα η λέξη «καπι-

ταλισμός» δεν αντηχεί ευχάριστα στα αυτιά των πολιτών των μετα-σοσιαλιστικών χωρών.

Είναι πάρα πολύ νωρίς να τεθεί το ερώτημα κατά πόσο η παρούσα ύφεση, πέραν της πρόκλησης αναταραχής και δοκιμασίας, έχει και μια εξυγιαντική επίδραση με τη συμπεριριανή έννοια. Άραγε, η καταστροφή θα ανοίξει νέους δρόμους για περισσότερη δημιουργία στη μετα-σοσιαλιστική περιοχή; Δέκα ή και περισσότερα χρόνια από σήμερα, θα υπάρχουν επαρκείς αποδείξεις ώστε να απαντηθεί το ερώτημα. Θα απαιτούσε μία ξεχωριστή μεγάλη μελέτη για να αναλύσουμε τις πολιτικές επιπτώσεις των προαναφερόμενων θετικών φαινομένων. Αυτό που μπορώ να κάνω εδώ, είναι να προσφέρω μερικές ιδέες για τις πολιτικές επιλογές και τα διλήμματα που συνδέονται με την υιοθέτηση διαφορετικών επιλογών.

1. Η αποδοχή της βασικής ιδέας του Schumpeter, σχετικά με τη δημιουργική καταστροφή, δεν υπονοεί μια αυτόματη αποδοχή όλων των ειδικών εκφάνσεων της καταστροφής. Εάν οι τυφλές δυνάμεις της αγοράς οδηγούν σε κλείσιμο μια εταιρία, μερικοί οργανισμοί (κεντρική ή τοπική κυβέρνηση, χρηματοπιστωτικός τομέας ή κάποιος άλλος θεσμός) είναι δυνατόν να εξετάσουν ένα σχέδιο διάσωσης. Στο σημείο αυτό, βρισκόμαστε στην καρδιά ενός τεράστιου πεδίου θεωρητικών και πρακτικών προβλημάτων που συζητούνται στη βιβλιογραφία σχετικά με τον ελαστικό περιορισμό του προϋπολογισμού και τον ηθικό κίνδυνο. Έχω ασχοληθεί με αυτό το ζήτημα σε διάφορα άρθρα (Kornai et al., 2003· Kornai, 2009). Σε αυτό το σημείο θέλω να προσθέσω μόνο μια παρατήρηση: η συμπεριριανή διαδικασία της καινοτομίας, συνοδεύεται από τη θεαματικώς ταχεία ανάπτυξη ακριβώς εκείνων των τομέων και υποτομέων, οι οποίοι είναι οι περισσότερο υποσχόμενοι και οι πιο «μοντέρνοι» (θυμηθείτε τη μαζική είσοδο και τη θυελλώδη ανάπτυξη των εταιριών «dot-com»). Αυτή η διαδικασία έχει αναπόφευκτα δύο πλευρές: απαιτού-

νται πολλές προσπάθειες για λίγες μεγάλες επιτυχίες και συγχρόνως αποκτούμε υπερβολικά πολλές από αυτές. Μετά, όμως, ακολουθεί «η φυσική επιλογή» και δεν πρέπει να αγωνιζόμαστε για την επιβίωση κάθε είδους που προορίζεται για εξαφάνιση. Οι σχεδιαστές της πολιτικής θα θέσουν ισχυρά επιχειρήματα υπέρ ορισμένων σχεδίων διάσωσης, για παράδειγμα για την προστασία της οικονομίας συνολικά, από μία ειτεταμένη σοβαρή μακροοικονομική ζημιά που προκαλείται από τον υπερβολικό αριθμό επιχειρήσεων που κλείνουν. Εντούτοις, τα αντεπιχειρήματα πρέπει επίσης να εξεταστούν προσεκτικά.

2. Η συζήτηση για τις αιτίες της πρόσφατης ύφεσης συνεχίζεται. Μία γνωστή επιχειρηματολογία αναφέρεται στην πολιτική εύκολου δανεισμού στον χρηματοπιστωτικό τομέα και απαιτεί αυστηρότερους, πιο συντηρητικούς κανόνες δανεισμού στο μέλλον. Δεν αρνούμαι αυτήν τη γραμμή σκέψης, αλλά πρέπει να προσθέσω μια προειδοποίηση. Η συμπεριριανή διαδικασία της καινοτομίας απαιτεί τη σχετικά εύκολη πρόσβαση σε κεφάλαιο για ριψοκίνδυνα προγράμματα τα οποία μπορεί να αποτύχουν, ή να οδηγήσουν σε φανταστικά επιτεύγματα της τεχνικής προόδου (βλ. τους όρους Δ και Ε στην ανωτέρω έρευνα για τις απαραίτητες συνθήκες της συμπεριριανής διαδικασίας της καινοτομίας). Το γενικό αίσθημα συνιστά σύνεση και ισχυρότερη αποστροφή κινδύνου από ότι πριν την ύφεση. Συμφωνώ, ότι σε σχέση με πριν απαιτείται περισσότερη σύνεση, αλλά θα ήταν μοιραίο λάθος να εφαρμοστεί στα τυφλά μια πολύ συντηρητική στάση. Τα κριτήρια δανεισμού πρέπει να διαφοροποιηθούν προσεκτικά, ώστε να αφεθούν ανοικτές οι ευκαιρίες χρηματοδότησης για ριψοκίνδυνα αλλά ελπιδοφόρα καινοτόμα προγράμματα.

3. Ακούμε έντονες εκκλήσεις για ρύθμιση και προειδοποιήσεις ενάντια στην απεριόριστη κυριαρχία των δυνάμεων της αγοράς. Αυτές οι εκκλήσεις και προειδοποιήσεις είναι

δικαιολογημένες, μέχρι ένα ορισμένο όριο. Πέραν αυτού, ενδέχεται να εισέλθουμε στον χώρο της υπερβολικής ρύθμισης, των γραφειοκρατικών εμποδίων στην έναρξη της επιχειρηματικής δραστηριότητας, τα οποία μπορούν να αμβλύνουν το σθένος του επιχειρηματικού πνεύματος. Επιπλέον, σε αρκετές μετα-σοσιαλιστικές χώρες, η έναρξη μιας επιχείρησης εξακολουθεί να είναι ένας αγώνας μετ' εμποδίων (βλ. την έκθεση της World Bank και της International Finance Corporation 2009, *Doing business*). Οι διαμορφωτές της πολιτικής πρέπει να αποφύγουν και τους δύο τύπους λαθών: να πάνε πολύ μακριά την απορρύθμιση, ή να εισάγουν ευρεία (ή/και άστοχη) ρύθμιση.

4. Το κοινό αίσθημα ενοχλείται λόγω των τεράστιων αποδοχών πολλών επιχειρηματιών και διευθυντικών στελεχών. Ακούμε εκκλήσεις για λήψη πρακτικών μέτρων ενάντια σε αυτό το φαινόμενο. Αν και ο θυμός είναι ηθικά δικαιολογημένος και ψυχολογικά κατανοητός, εντούτοις απαιτείται μια (μη δημοφιλής) προειδοποίηση. Μία από τις συνθήκες της σουμπετεριανής διαδικασίας (όρος Β στην ανωτέρω λίστα) είναι η κολοσσιαία αμοιβή στην περίπτωση της επιτυχίας. Όχι απλώς μεγάλη, αλλά τεράστια αμοιβή. Μόνο αυτό ενθαρρύνει τους επίδοξους καινοτόμους να αναλάβουν το μεγάλο ρίσκο της αποτυχίας. Ας θυμηθούμε, ότι σε αυτό το πλαίσιο όχι μόνο οι πρώτοι πρωτοπόροι της εισαγωγής της επαναστατικής εφεύρεσης αξίζουν το όνομα «καινοτόμος», αλλά επίσης και οι επιχειρηματίες που ακολουθούν γρήγορα τους (εσωτερικούς ή ξένους) πρωτοπόρους. Από την άλλη μεριά, είναι δύσκολο να φανταστεί κανείς το έργο μιας τίμιας και άξιας επιτροπής, ικανής να σύρει τη διαχωριστική γραμμή ανάμεσα σε μία επάξια και μία μη αντάξια υψηλή αμοιβή. Δεν είμαι έτοιμος να προτείνω μια εφικτή διαδικασία, ήθελα ακριβώς να επιστήσω την προσοχή στις δύο (αμοιβαία αντιφατικές) πτυχές του πολύ υψηλού επιχειρησιακού εισοδήματος.

Αντανάκλαση της ιστορικής πραγματικότητας στο μυαλό των ανθρώπων

Το βασικό φαινόμενο: η έλλειψη κατανόησης. — Στα προηγούμενα τμήματα της μελέτης περιέγραψα την ιστορική πραγματικότητα της αλληλεπίδρασης ανάμεσα στον Μεγάλο Μετασχηματισμό, δηλαδή της αλλαγής του συστήματος, και της τεχνικής προόδου. Επιτρέποντας λάθη στην περιγραφή, είμαι πεπεισμένος για τη βασική ορθότητά της, η οποία υποστηρίζεται από επαρκείς ενδείξεις. Οφείλουμε να διακρίνουμε την περιγραφή της ιστορικής πραγματικότητας από την αντανάκλαση αυτής της πραγματικότητας στο μυαλό των ανθρώπων. Η αντανάκλαστική διαδικασία λειτουργεί διαφορετικά σε διαφορετικούς ανθρώπους. Η πραγματικότητα που περιγράφηκε στα προηγούμενα τμήματα γίνεται αντιληπτή, κατανοητή και αξιολογείται διαφορετικά από κάθε άτομο, αναλόγως με την κοινωνική θέση, την εκπαίδευση, την προσωπική ιστορία και τον χαρακτήρα του καθενός/μιάς.

Το πρώτο ερώτημα που πρέπει να προβάλλουμε είναι σχετικά με την αξιολόγηση της τεχνικής προόδου. Θεωρούν, άραγε, οι άνθρωποι την παρελθούσα και μελλοντική εμφάνιση των εφευρέσεων και των καινοτομιών, των νέων προϊόντων και των νέων τεχνολογιών ως πρόοδο, ή φοβούνται τη διαδικασία και την θεωρούν επιβλαβή, ή επικίνδυνη; Αυτό το ερώτημα έχει υποβληθεί σε μερικές διεθνείς έρευνες. Οι Πίνακες 9 και 10 μας προσφέρουν ενδιαφέρουσες γνώσεις. Λαμβάνοντας υπ' όψιν τα οφέλη και τις ζημιές που προκαλούνται από την τεχνική πρόοδο, τα δύο τρίτα των πολωνών και των ούγγρων ερωτηθέντων βρίσκουν τα οφέλη περισσότερα από τις επιβλαβείς συνέπειες. Από αυτή την άποψη, το ποσοστό των πολιτών των δύο μετα-σοσιαλιστικών χωρών που είναι υπέρ της τεχνικής προόδου, είναι μεγαλύτερο από στην Αυστρία, τη Φινλανδία, την Ιταλία και την Ισπανία και

επίσης τη μετα-σοσιαλιστική Δημοκρατία της Τσεχίας. Το ποσοστό των ερωτηθέντων που εγκρίνουν την τεχνική πρόοδο, είναι πολύ υψηλότερο, όταν η ερώτηση αφορά τον μελλοντικό αντίκτυπο (βλ. την 5η στήλη του Πίνακα 9 και την 1η στήλη του Πίνακα 10).

Πίνακας 9: Αξιολόγηση της τεχνικής προόδου.

	Η επιστημονική και τεχνολογική πρόοδος θα βοηθήσει να υπερνικηθούν ασθένειες όπως το AIDS κ.λπ.	Χάρη στην επιστήμη και στην τεχνολογία θα υπάρχουν μεγαλύτερες ευκαιρίες για τις μελλοντικές γενεές	Η επιστήμη και η τεχνολογία καθιστά τη ζωή μας πιο ευγύη, πιο εύκολη και πιο άνετη	Η επιστήμη και η τεχνολογία θα βοηθήσουν στην καταπολέμηση της πείνας και της φτώχειας σε όλο το κόσμο	Τα οφέλη της επιστήμης είναι μεγάλα από τις πιθανές ζημιές που προκαλεί
AT	82	71	71	33	48
FIN	89	77	77	21	50
IT	82	73	76	50	57
SP	79	66	73	37	57
PL	89	93	83	45	65
HU	94	81	79	34	63
CZ	85	74	70	35	44

Σημείωση: Η ερώτηση ήταν η εξής: «Συμφωνείτε με την ακόλουθη δήλωση;» Ο πίνακας αναφέρει την αναλογία θετικών απαντήσεων ως ποσοστό του συνόλου των απαντήσεων. AT = Αυστρία, FIN = Φινλανδία, IT = Ιταλία, SP = Ισπανία, PL = Πολωνία, HU = Ουγγαρία, CZ = Δημοκρατία της Τσεχίας.

Πηγή: Eurobarometer (2005).

Η δεύτερη ερώτηση αποσκοπεί όχι στην αξιολόγηση αλλά στην αιτιότητα. Αναλαμβάνω το ρίσκο να αρχίσω με μια τολμηρή γενική εικασία. Η μεγάλη πλειονότητα των πολιτών στη μετα-σοσιαλιστική περιοχή, δεν αντιλαμβάνεται τη βασική αιτιώδη σχέση μεταξύ του καπιταλισμού και της τε-

χνικής προόδου. Αν και οι καινοτομίες των τελευταίων 50-100 ετών και συγκεκριμένα η επαναστατική αλλαγή της τεχνολογίας της πληροφορίας και των επικοινωνιών, έχουν αλλάξει δραματικά τη ζωή του καθενός και οι περισσότεροι άνθρωποι απολαμβάνουν τα πλεονεκτήματα της ταχύρυθμης τεχνικής αλλαγής, αυτή τη μεγάλη αλλαγή δεν την αποδίδουν στον καπιταλισμό³⁰. Αντιθέτως, ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού έχει μέτρια ή ακόμα και έντονα εχθρικά αντι-καπιταλιστικά συναισθήματα, ενώ συγχρόνως αντλεί οφέλη από το κινητό τηλέφωνο, το διαδίκτυο, την κωδικοποίηση προϊόντων στο σουπερμάρκετ, τα πλαστικά υλικά και τις συνθετικές ίνες, τις σύγχρονες οικιακές συσκευές, το φωτοτυπικό της Xerox και ούτω καθεξής, χωρίς να αναγνωρίζει ότι όλες τους, χωρίς εξαίρεση, είναι δημιουργίες του περιφρονημένου ή μισητού καπιταλιστικού συστήματος. Αυτό είναι μια εικασία. Και μετά λύπης μου, δεν μπορώ να αναφερθώ σε καμία μελέτη ή έρευνα της κοινής γνώμης η οποία να υποστηρίζει, να διορθώνει ή να απορρίπτει την υπόθεση αυτή³¹. Μεταξύ των εκατοντάδων λίγο πολύ σχετικών ερωτήσεων που υποβλήθηκαν στους ερωτηθέντες, σε κανέναν δεν τέθηκε το ερώτημα όπως διατυπώθηκε εδώ: Τι σκέφτεστε και πώς αισθάνεστε σχετικά με την αλληλεπίδραση μεταξύ του συνολικού συστήματος (καπιταλισμός,

³⁰ Σε προηγούμενη ενότητα, αναφερόμενος στην έλλειψη των τηλεφωνικών γραμμών στον σοσιαλισμό και την άφθονη προσφορά μετά από το 1989, έκανα μια υποκειμενική παρατήρηση: είμαι ευγνώμων στον καπιταλισμό για αυτή την αλλαγή στη ζωή μου. Ίσως δεν είμαι το μόνο πρόσωπο που έχει αυτό το συναίσθημα, αλλά φοβάμαι, ότι είμαστε μια μικρή μειονότητα.

³¹ Με τη συμβολή του βοηθού μου Daniel Róna έχουμε προσπαθήσει να ελέγξουμε προσεκτικά τις πιο αξιόλογες έρευνες. Εξετάσαμε τις τέσσερις πιο γνωστές διεθνείς έρευνες αναζητώντας την ερώτηση που διατυπώνεται ανωτέρω και δεν βρήκαμε καμία η οποία έστω να πλησιάζει στο περιεχόμενό της. Τα αποτελέσματα αυτών των ερευνών βρίσκονται σε αρχείο διαθέσιμο από τον συγγραφέα.

σοσιαλισμός, μετάβαση από τον σοσιαλισμό στον καπιταλισμό) αφ' ενός, και την τεχνική πρόοδο, αφ' ετέρου;

Πίνακας 10: Προσδοκίες σχετικές με τις επιδράσεις των νέων τεχνολογιών (ποσοστό)

Χώρα	Ηλιακή ενέργεια	Υπολογιστές και Τεχνολογία πληροφορίας	Βιοτεχνολογία και γενετική μηχανική	Το διαδίκτυο	Κινητή τηλεφωνία	Νέες πηγές ενέργειας για αυτοκίνητα	Αερομεταφορές
ΕΥ15	90	85	63	77	67	90	79
ΕΥ10	84	87	64	81	70	86	79
Γερμανία	95	89	65	75	57	92	72
Ηνωμένο Βασίλειο	91	92	65	81	61	90	80
Ουγγαρία	87	87	74	78	67	81	75
Πολωνία	89	92	63	86	80	88	88
Ρουμανία	78	86	65	82	75	84	85

Σημείωση: Η ερώτηση ήταν η εξής: «Πιστεύετε, ότι οι ακόλουθες νέες τεχνολογίες θα έχουν θετικές ή αρνητικές επιπτώσεις». Στον Πίνακα εμφανίζεται μόνο η αναλογία των θετικών απαντήσεων.

Πηγή: Eurobarometer (2005).

Επιτρέψτε μου να διατηρήσω την υπόθεση έως ότου πάρομε τα πρώτα ερευνητικά δεδομένα που θα παρέχουν μια αξιόπιστη ματιά στο μυαλό των ανθρώπων σχετικά με αυτές τις ερωτήσεις, και τα αποτελέσματα επιβάλλουν την

τροποποίηση αυτής της υπόθεσης. Η έλλειψη ερευνών φαίνεται, με κάποιο παράξενο τρόπο, να επιβεβαιώνει εμμέσως την υπόθεσή μου. Εάν οι επαγγελματίες ερευνητές, οι οποίοι επιχειρούν την κατανόηση των κοινωνικών αλλαγών και των συναισθημάτων των ανθρώπων απέναντι στις αλλαγές, αγνοούν εντελώς αυτό το σύνολο ερωτήσεων, τότε τι μπορούμε να αναμένουμε από τον μέσο πολίτη; Η πλήρης έλλειψη ερευνών σχετικά με αυτά τα ζωτικής σημασίας ζητήματα, είναι μια καθαρή ένδειξη της διανοητικής αδιαφορίας για την κατανόηση της σχέσης μεταξύ της πολιτικής και οικονομικής σφαίρας και της επιτάχυνσης της τεχνικής προόδου. Η κοινή γνώμη διαμορφώνεται μέσω μιας σύνθετης κοινωνικής διαδικασίας. Συμμετέχουν όλοι, οι γονείς και οι δάσκαλοι στον παιδικό σταθμό και στο δημοτικό σχολείο, ο γείτονάς μας στο σπίτι και ο συνάδελφός μας στον χώρο εργασίας. Θα ήθελα να κάνω μερικές παρατηρήσεις για τις επαγγελματικές ομάδες που φέρουν πρόσθετη ευθύνη για τη διαμόρφωση της κοινής γνώμης.

Η ευθύνη των οικονομολόγων. — Τι διδάσκουμε στους σπουδαστές; Το συναρπαστικό και σημαντικό νέο ρεύμα της θεωρίας της ανάπτυξης, εμπνευσμένο σε μεγάλο βαθμό από τον Schumpeter (Aghion - Howitt 1998· Grossman - Helpman, 1991), αναγνωρίζεται και από τον υπόλοιπο χώρο των οικονομολόγων· συνήθως, ο σεβασμός αυτός εκφράζεται σε μια ευγενική υποσημείωση, αλλά χωρίς να διαπεράσει βαθιά τον τρόπο σκέψης των κυρίαρχων οικονομικών. Ιδιαίτερα διακεκριμένοι οικονομολόγοι (Baumol et al., 2007· Phelps, 2008, σελ. 77-98) κατά την εξήγηση των αρετών του καπιταλισμού, δίνουν μεγάλη έμφαση στο επιχειρηματικό πνεύμα. Οι πρόσφατοι εκπρόσωποι της αυστριακής σχολής (βλ. π.χ. Kirzner, 1985, σελ. 119-149) ποτέ δεν κουράζονται να εφιστούν την προσοχή στην καινοτόμο φύση των αυθόρμητων δυνάμεων της αγοράς. Οι οικονομολόγοι που ειδικεύονται

στα συγκριτικά οικονομικά και στη μελέτη των σοσιαλιστικών και μετα-σοσιαλιστικών οικονομιών, εφιστούν την προσοχή στην ισχυρή αιτιώδη σχέση μεταξύ των ειδικών ιδιοτήτων ενός συστήματος και των χαρακτηριστικών της τεχνικής προόδου· ένα εξαιρετικό παράδειγμα είναι ο Balcerowicz (2005, κεφάλαιο 6). Εντούτοις, αυτές οι πολύτιμες ιδέες δεν διαπερνούν, μέσω των μαθημάτων της μικροοικονομικής, στην τυπική εκπαίδευση των νεαρών οικονομολόγων.

Υπάρχει ένα απλό, αλλά κρίσιμο τεστ: ας ελέγξουμε τα εισαγωγικά εγχειρίδια με τη μεγαλύτερη επιρροή. Ας πάρουμε το βιβλίο του Gregory Mankiw (2009), που είναι ένα από τα ευρύτερα χρησιμοποιημένα κείμενα στις Ηνωμένες Πολιτείες και επίσης είναι μεταφρασμένο σε πολλές γλώσσες. Χρησιμοποιείται, επίσης, ως εγχειρίδιο στη χώρα μου την Ουγγαρία. Είναι ένα διδακτικό αριστούργημα, καλογραμμένο, γεμάτο με ενδιαφέρουσες απεικονίσεις των βασικών θεωρημάτων. Αλλά, δεν εμπεριέχει ούτε μια πρόταση για την σουμπετεριανή διαδικασία της καινοτομίας! Στο ευρετήριο υπάρχουν αρκετές δεκάδες ονομάτων, αλλά το όνομα του Schumpeter δεν εμφανίζεται. Υπάρχουν μερικές άχρωμες παράγραφοι για την αύξηση της παραγωγικότητας των συντελεστών παραγωγής και της τεχνικής προόδου, αλλά αυτό δεν αντισταθμίζει την έλλειψη ανάγλυφης περιγραφής της καινοτόμου διαδικασίας και της εμπεριστατωμένης εξήγησης του δυναμισμού του καπιταλισμού³².

³² Με τη συμβολή της βοηθού έρευνας Judit Hürkecz, ελέγξαμε τα επτά δημοφιλέστερα εισαγωγικά εγχειρίδια τα οποία χρησιμοποιούνται ευρέως στη διδασκαλία στις Ηνωμένες Πολιτείες και στην Ευρώπη, συμπεριλαμβανομένης της Ουγγαρίας και άλλων μετα-σοσιαλιστικών χωρών. Κάθε παρατήρηση που κάναμε για το βιβλίο του Mankiw, ισχύει ακριβώς για όλα τα υπόλοιπα έξι βιβλία. Στο μικρό δείγμα των οκτώ βιβλίων υπάρχει μόνο μία εξαίρεση, (επανερχομαι σε αυτή την εξαίρεση στην υποσημείωση 33). Ο κατάλογος αυτών των εγχειριδίων είναι σε αρχείο διαθέσιμο, κατόπιν αιτήματος, από τον συγγραφέα.

Επιτρέψτε μου να προσθέσω μερικές επιφυλάξεις. Εδώ επικεντρώνω μόνο σε εισαγωγικά κείμενα διότι διαδραματίζουν κρίσιμο ρόλο στη διαμόρφωση του τρόπου σκέψης των σπουδαστών, «εντυπώνουν» τα δυνητικά ανταναικλαστικά και τους αυτοματισμούς στη διαδικασία της σκέψης.

Προηγούμενος, ανέφερα ονόματα διακεκριμένων οικονομολόγων οι οποίοι γνωρίζουν άριστα τον ρόλο της επιχειρηματικότητας και την σουμπετεριανή προσέγγιση. Εάν αυτοί οι μελετητές (και κάμποσοι άλλοι που αποδέχονται μια παρόμοια άποψη της καπιταλιστικής οικονομίας) διδάσκουν μικροοικονομική, ασφαλώς δεν αγνοούν την ερμηνεία της καινοτομικής διαδικασίας και τον ρόλο του καπιταλιστικού συστήματος στην παραγωγή σπουδαίων καινοτομιών³³.

Ασφαλώς, το μικρό δείγμα μας δεν είναι αντιπροσωπευτικό. Η ανάλυση ενός μεγάλου και αντιπροσωπευτικού δείγματος εγχειριδίων και η εξαγωγή κατάλληλων συμπερασμάτων, βρίσκεται πέραν των ορίων της τρέχουσας έρευνάς μου και της παρούσας μελέτης. Αλλά διατηρώ την υπόθεση, έως ότου συναντήσω μία καλά τεικμηριωμένη άρνηση, για το ότι ένα μεγάλο (πιθανώς κυρίαρχο) μέρος της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης που εισάγει του σπουδαστές στις αρχές της οικονομίας, δεν εξηγεί επαρκώς αυτό το ιδιαίτερα σημαντικό συστημικό χαρακτηριστικό του καπιταλιστικού συστήματος.

Το κυρίαρχο ρεύμα των οικονομολόγων κατηγορείται συχνά, ότι διαφημίζει τις ευνοϊκές ιδιότητες του καπιταλισμού. Αν είναι έτσι, θα έλεγα ότι μάλλον κάνει ελλιπή δουλειά στη διδασκαλία, καθώς παραμελεί να αναφέρει ακριβώς μια από τις κύριες αρετές του συστήματος, τη ροπή του προς την ανέναη καινοτομία.

³³ Μικρή έκπληξη αποτελεί το γεγονός ότι η εξαίρεση στο δείγμα μας είναι το έργο των BAUMOL - BLINDER (2009). Ο William Baumol είναι ένας από τους ηγέτες της διάνοησης που υποστηρίζει τη σουμπετεριανή προσέγγιση για την κατανόηση του καπιταλισμού.

Το ΑΕΠ έχει αναχθεί σε κυρίαρχο δείκτη όταν πρόκειται για τη μέτρηση της μεγέθυνσης· είναι μεγάλο επίτευγμα των οικονομολόγων και των στατιστικών η ύπαρξη λειτουργικού ορισμού και μεθοδολογίας, ενιαία αποδεκτών από όλο τον κόσμο, για τη μέτρηση του ΑΕΠ. Αλλά, αυτή η σημαντική επιτυχία έχει επιφέρει κάποιο είδος οκνηρίας στην αξιολόγηση των επιτυχιών και των αποτυχιών της αναπτυξιακής διαδικασίας. Η προσοχή στρέφεται, σε υπερβολικό βαθμό, στον ρυθμό μεταβολής του ΑΕΠ. Ίσως και μερικοί άλλοι δείκτες έλκουν την προσοχή μας: πληθωρισμός, δημοσιονομική ισορροπία, ο τρέχων ισολογισμός, οι δείκτες της ανισότητας, και μερικοί άλλοι. Αλλά, δεν υπάρχουν ευρέως αποδεκτοί και σε τακτική βάση καταγραφόμενοι δείκτες για την αξιολόγηση της επιτυχίας ή της αποτυχίας, της επιτάχυνσης ή της επιβράδυνσης της τεχνικής προόδου — σύμφωνα με το πνεύμα της παρούσας μελέτης. Οι μετα-σοσιαλιστικές οικονομίες στην Κεντρική Ανατολική Ευρώπη επανήλθαν στο προ-1990 επίπεδο του ΑΕΠ περίπου το 1994-2000, και τα διάδοχα κράτη της Σοβιετικής Ένωσης ακόμα αργότερα ή συνεχίζουν να βρίσκονται κάτω από εκείνο το επίπεδο. Ναι, αλλά στο μεταξύ έχει αλλάξει εντελώς ο τρόπος ζωής για μεγάλο μέρος του πληθυσμού. Εδώ, στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης, δεν αναφέρομαι στις αλλαγές του πολιτικού περιβάλλοντος, στη διανομή του εισοδήματος και στην κοινωνική κινητικότητα. Πλάι σε αυτές τις πολύ σημαντικές αλλαγές, αναφέρομαι στην επιταχυνόμενη χρήση των νέων προϊόντων και των νέων τεχνολογιών στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων που προέρχονται από την καπιταλιστική καινοτόμο διαδικασία. Ασφαλώς, λυπούμαστε για τα προβλήματα με το επίπεδο του ΑΕΠ, αλλά τώρα πια μεγάλο μέρος του πληθυσμού συνδέεται με την υπόλοιπη κοινωνία με το τηλέφωνο και το διαδίκτυο, μεγαλύτερος αριθμός ανθρώπων έχει αυτοκίνητο και σύγχρονες οικιακές συσκευές, χρησιμοποιεί διάφορα άλλα νέα προϊόντα τα οποία στο παρελθόν

ήταν διαθέσιμα μόνο στους ανθρώπους της Δύσης. Θα πρέπει να επεξεργαστούμε κατάλληλους δείκτες και μεθόδους μέτρησης για την επίτευξη ακριβέστερης παρακολούθησης και για την ανάδειξη των επιδράσεων της τεχνικής προόδου στην καθημερινή ζωή.

Η ανάγκη να συμπληρωθεί η μέτρηση του ΑΕΠ με άλλους δείκτες, ώστε να απεικονίζονται διαφορετικές πτυχές της ευημερίας και της ανάπτυξης, είναι αποδεκτή από κάθε οικονομολόγο και στατιστικό. Με σκοπό να βελτιωθεί η μέτρηση της μεγέθυνσης εμφανίζονται αξιόλογες νέες πρωτοβουλίες και συμπληρώνουν τα στοιχεία της συναθροιστικής παραγωγής με διάφορους δείκτες που αφορούν την υγεία, την εκπαίδευση, την κατανομή του εισοδήματος, κλπ.³⁴ Ανησυχώ, ότι η οπτική που τονίζεται σε αυτή τη μελέτη, ο αντίκτυπος της τεχνικής προόδου στον τρόπο ζωής, μπορεί να μείνει και πάλι έξω από τις προσπάθειες για τη μεταρρύθμιση των στατιστικών και δεν θα της αποδοθεί η προσοχή που θα της άξιζε.

Η ευθύνη των πολιτικών. — Υπεύθυνοι για την κυβερνητική πολιτική είναι, προφανώς, οι πολιτικοί. Όλα τα προαναφερθέντα, όσον αφορά τις πολιτικές επιπτώσεις της ανάπτυξης εξαρτώνται από την επάρκεια αυτών που λαμβάνουν τις πολιτικές αποφάσεις. Ωστόσο, ακριβώς σε αυτό το σημείο, θα κάνω μερικές παρατηρήσεις για μια άλλη πτυχή της πολιτικής δραστηριότητας. Οι πολιτικοί ηγέτες είναι επίσης δάσκαλοι του έθνους τους.

³⁴ Ο Πρόεδρος της Γαλλικής Δημοκρατίας είχε προσκαλέσει μια ομάδα οικονομολόγων και στατιστικών, με επικεφαλής τους Joseph Stiglitz, Amartya Sen και Jean-Paul Fitoussi, ώστε να εργαστούν σε νέες προτάσεις που θα βελτιώνουν τη μέτρηση της μεγέθυνσης και της ανάπτυξης. Προς το παρόν η ομάδα ανταλλάσει τα πρώτα σχέδια της έκθεσης (STIGLITZ - SEN - FITOUSSI, 2009).

Με τη βοήθεια μερικών συναδέλφων διαβάσαμε ορισμένες δημόσιες ομιλίες πολιτικών ηγετών των παρακάτω χωρών: Βουλγαρία, Κροατία, Δημοκρατία της Τσεχίας, Ουγγαρία, Πολωνία, Σερβία, Σλοβακία και Σλοβενία. Σε κάθε χώρα επιλέξαμε τις ομιλίες ή τις γραπτές δηλώσεις του αρχηγού του κράτους ή/και του πρωθυπουργού, καθώς και του/των ηγέτη/των του ισχυρότερου κόμματος (ή κομμάτων) της αντιπολίτευσης. Προσπαθήσαμε να επιλέξουμε ομιλίες ή γραπτές δηλώσεις που προσφέρουν μια γενική επισκόπηση των επιτυχιών και αποτυχιών της χώρας (όπως η ετήσια ομιλία του Προέδρου στις Ηνωμένες Πολιτείες), οι οποίες συνήθως εκφωνούνται με την ευκαιρία μεγάλων εθνικών γεγονότων και εορτών. Τα περισσότερα κείμενα που αναλύσαμε δημοσιοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια των πρώτων οκτώ μηνών του 2009. Σε μερικές περιπτώσεις, μπορέσαμε να βρούμε κάποια ομιλία για την 20ή επέτειο των γεγονότων του 1989, ώστε να έχουμε μια γενική αξιολόγηση του μετασοσιαλιστικού μετασχηματισμού³⁵.

Οι γενικές διαπιστώσεις είναι εύκολο να συνοψιστούν. Από τις 53 ομιλίες και πολιτικές δηλώσεις, δεν υπήρξε ούτε μία που να εξηγεί την αιτιώδη σχέση μεταξύ του καπιταλισμού και της τεχνικής προόδου και τον αντίκτυπο αυτής της προόδου στη ζωή των ανθρώπων. Δεν παρουσιάστηκε αυτή η αρετή του καπιταλισμού, ώστε να πειστούν οι άνθρωποι ότι η μετακίνηση από τον σοσιαλισμό προς τον καπιταλισμό, σήμαινε μια μετατόπιση στον κόσμο της καινοτομίας, του εκσυγχρονισμού και του δυναμισμού. Ορισμένοι πολιτικοί ηγέτες αναφέρουν κάποια λίγα λόγια για την τεχνική πρόοδο. Οι ίδιοι αυτοί πολιτικοί ή μερικοί άλλοι ομιλούν ευνοϊκά για το καπιταλιστικό σύστημα. Αλλά δεν βρήκαμε στις ομιλίες τους το επιχείρημα όπως το εξηγήσαμε εδώ ακριβώς. Το

³⁵ Ο κατάλογος των εγγράφων που μελετήθηκαν είναι σε αρχείο διαθέσιμο από τον συγγραφέα.

δείγμα των 53 δηλώσεων είναι αρκετά μεγάλο ώστε να είναι ειπωθεί emphaticά, ότι πρόκειται για μία συγκλονιστική και απογοητευτική παρατήρηση. Παρατηρούμε εδώ, όχι τη συμπεριφορά των ριζοσπαστών αντι-καπιταλιστών πολιτικών προσωπικοτήτων από την άκρα δεξιά ή την άκρα αριστερά, αλλά των ηγετών του πολιτικού «κατεστημένου» στην Ανατολική Ευρώπη. Βρίσκονται είτε στην κυβέρνηση είτε στην αντιπολίτευση, αλλά είναι σίγουρα φίλοι και όχι εχθροί του καπιταλισμού, και όμως, παραλείπουν ένα από τα ισχυρότερα επιχειρήματα υπέρ του συστήματος. Ας προσθέσουμε αμέσως και κάτι άλλο: ελάχιστοι είναι εκείνοι, που τάσσονται ξεκάθαρα υπέρ του καπιταλισμού. Ανάμεσα στους πολιτικούς (δεξιούς και αριστερούς) έχει καταστεί σύνηθες να τονίζουν τη σκοτεινή πλευρά του συστήματος και να μιλάνε εναντίον του.

Βεβαίως, πρέπει να ελεγχθούν περισσότερες πολιτικές ομιλίες και γραπτές δηλώσεις. Θα καλωσόριζα οποιαδήποτε αντίθετα παραδείγματα συγκεκριμένα, ομιλίες πολιτικών που υπογραμμίζουν τον ρόλο του καπιταλισμού στην υποκίνηση της καινοτομίας και προσθέτουν την επιτάχυνση της τεχνικής προόδου στον κατάλογο των επιτυχιών οι οποίες επιτυγχάνονται στην εποχή της μετάβασης. Ωστόσο, για όσο διάστημα δεν αντικρούεται, διατηρώ την άποψη ότι: οι πολιτικοί όλου του πολιτικού φάσματος, φέρνουν βαριά ευθύνη για την παράληψη της εξήγησης της αιτιώδους σχέσης «καπιταλισμός→καινοτομία→αλλαγές στον τρόπο ζωής». Η κατανόηση αυτής της κρίσιμης σχέσης, θα ήταν ένα αποτελεσματικό αντίδοτο ενάντια στα αντι-καπιταλιστικά συναισθήματα και οι πολιτικοί ηγέτες μας δεν παρέχουν αυτό το αντίδοτο.

Η παραμέληση είναι, φυσικά, η ηπιότερη αμαρτία. Αυτό που θεωρώ περισσότερο προκλητικό, είναι η λαϊκιστική δημαγωγία εναντίον του καπιταλισμού από αυτούς οι οποίοι χρησιμοποιούν στην πράξη όλες τις ανακαλύψεις και τις καινοτομίες που δημιουργήθηκαν από τον καπιταλισμό. Εί-

ναι ηθικά αποκρουστικό να βλέπει κανείς πολιτικούς ακτιβιστές να κινητοποιούν τον κόσμο σε μία εξτρεμιστική αντι-καπιταλιστική συγκέντρωση ή διαδήλωση διαμαρτυρίας, χρησιμοποιώντας προσωπικό υπολογιστή, κινητά τηλέφωνα και κανάλια επικοινωνίας που παρέχονται από δορυφόρους και οπτικές ίνες. Αυτό ακριβώς συμβαίνει στη μετα-σοσιαλιστική περιοχή. Οι πολιτικοί ακτιβιστές, που αρνούνται ακόμη και το απλό γεγονός ότι έχει επισυμβεί αλλαγή του συστήματος, αναρτούν τα λαϊκιστικά αντι-καπιταλιστικά συνθήματά τους σε blog ή σε ιστοσελίδες, εκφωνούν εμπρηστικές ομιλίες μέσω ηλεκτρονικών ηχείων και επικοινωνούν μεταξύ τους με κινητά τηλέφωνα, εκμεταλλευόμενοι έτσι την τεχνολογία που δημιουργήθηκε από τον καπιταλισμό.

Διασυνδεσιμότητα και δημοκρατία. — Ενώ δεν γνωρίζουμε σχεδόν τίποτα για την κατανόηση και την αξιολόγηση της αιτιώδους σχέσης «καπιταλισμός→καινοτομία→αλλαγές στον τρόπο ζωής» στο μυαλό των ανθρώπων, έχουμε μερικές γνώσεις για την αντίθετη κατεύθυνση της αλληλεπίδρασης δηλαδή, για την επίδραση της τεχνικής προόδου (ή ακριβέστερα της προόδου στον τομέα της πληροφορίας-επικοινωνίας) στις πολιτικές αντιλήψεις των ανθρώπων στις μετα-σοσιαλιστικές χώρες. Στους Πίνακες 11 έως 13 συνοψίζονται στοιχεία ερευνών όσον αφορά τη στάση των ερωτηθέντων στις μετα-σοσιαλιστικές χώρες απέναντι στη δημοκρατία, στον καπιταλισμό και στο προηγούμενο σοσιαλιστικό σύστημα. Στην πινακοποίηση που παρουσιάζεται εδώ, ο πληθυσμός έχει ταξινομηθεί σε δύο κατηγορίες: σε αυτούς που χρησιμοποιούν και σε όσους δεν χρησιμοποιούν το διαδίκτυο σε τακτική βάση. Η διαφορά είναι αρκετά εντυπωσιακή³⁶. Εκείνοι

³⁶ Αγγίζουμε εδώ ένα ιδιαίτερα κρίσιμο ερώτημα, κατά πόσο η εμφάνιση της επικοινωνίας υψηλής τεχνολογίας διευρύνει την κοινωνική ανισότητα. Η αναζήτηση της απάντησης υπερβαίνει τα όρια της παρούσας μελέτης.

Πίνακας 11: Ικανοποίηση με τη δημοκρατία: πληθυσμός χωρισμένος σε χρήστες και μη χρήστες του διαδικτύου.

Χώρες	Χρήστες του διαδικτύου		Δεν είναι χρήστες του διαδικτύου	
	Μέση τιμή	Ποσοστό	Μέση τιμή	Ποσοστό
Κεντρική-Ανατολική Ευρώπη	2,6	30	2,8	70
Δημοκρατία της Τσεχίας	2,5	42	2,8	57
Ουγγαρία*	2,2	23	2,4	77
Πολωνία	2,7	34	2,9	66
Ρωσία	3	14	3,1	86
Σλοβενία	2,2	57	2,1	43

Σημείωση: Στη δεύτερη στήλη το ποσοστό των χρηστών του διαδικτύου και αντίστοιχα στην τέταρτη το ποσοστό των μη-χρηστών. Η ερώτηση ήταν η εξής: «Πόσο ικανοποιημένος αισθάνεστε με τον τρόπο που λειτουργεί η δημοκρατία». Οι απαντήσεις σε κλίμακα 1 έως 4:1 = εντελώς ικανοποιημένος, 2 = κάπως ικανοποιημένος, 3 = όχι πολύ ικανοποιημένος, 4 = εντελώς ανικανοποίητος. Ο πίνακας παρουσιάζει τον μέσο όρο (μη σταθμισμένο).

* Έχω επιφυλάξεις σχετικά με το στοιχείο των ούγγρων χρηστών του διαδικτύου, φαίνεται υπερβολικά χαμηλό σε σύγκριση με άλλες στατιστικές. (J.K.)

Πηγή: Rose (2004).

Πίνακας 12: Αξιολόγηση του καπιταλιστικού οικονομικού συστήματος: πληθυσμός χωρισμένος σε χρήστες και μη χρήστες του διαδικτύου

Χώρες	Χρήστες του διαδικτύου		Δεν είναι χρήστες του διαδικτύου	
	Μέση τιμή	Ποσοστό	Μέση τιμή	Ποσοστό
Κεντρική-Ανατολική Ευρώπη	1,9	30	0,4	70
Δημοκρατία της Τσεχίας	2,5	42	0,7	58
Ουγγαρία*	0,7	23	-0,5	77
Πολωνία	1,1	34	-0,9	66
Ρωσία	0,9	14	-0,8	76
Σλοβενία	1,6	57	0,7	43

Σημείωση: Στη δεύτερη στήλη το ποσοστό των χρηστών του διαδικτύου και αντίστοιχα στην τέταρτη το ποσοστό των μη-χρηστών. Η ερώτηση ήταν η εξής: «Πόσο ικανοποιημένος αισθάνεστε με το καπιταλιστικό σύστημα». Οι απαντήσεις σε κλίμακα 1 έως 21: -10 = τα χειρότερα, 0 = ουδέτερα, +10 = τα καλύτερα. Ο πίνακας παρουσιάζει τον μέσο όρο (μη σταθμισμένο).

* Έχω επιφυλάξεις σχετικά με το στοιχείο των ούγγρων χρηστών του διαδικτύου, φαίνεται υπερβολικά χαμηλό σε σύγκριση με άλλες στατιστικές. (J.K.)

Πηγή: Rose (2004).

Πίνακας 13: Αξιολόγηση του σοσιαλιστικού οικονομικού συστήματος: πληθυσμός χωρισμένος σε χρήστες και μη χρήστες του διαδικτύου

Χώρες	Χρήστες του διαδικτύου		Δεν είναι χρήστες του διαδικτύου	
	Μέση τιμή	Ποσοστό	Μέση τιμή	Ποσοστό
Κεντρική-Ανατολική Ευρώπη	1,1	30	3,7	70
Δημοκρατία της Τσεχίας	-2,6	42	0,6	58
Ουγγαρία*	0,2	23	3,0	77
Πολωνία	-0,4	34	3,4	66
Ρωσία	1,6	14	4,4	86
Σλοβενία	3,0	57	4,0	43

Σημείωση: Στη δεύτερη στήλη το ποσοστό των χρηστών του διαδικτύου και αντίστοιχα στην τέταρτη το ποσοστό των μη-χρηστών. Η ερώτηση ήταν η εξής: «Πόσο ικανοποιημένος ήσαστε με το προηγούμενο σοσιαλιστικό σύστημα». Οι απαντήσεις σε κλίμακα 1 έως 21: -10 = τα χειρότερα, 0 = ουδέτερα, +10 = τα καλύτερα. Ο πίνακας παρουσιάζει τον μέσο όρο (μη σταθμισμένο).

* Έχω επιφυλάξεις σχετικά με το στοιχείο των ούγγρων χρηστών του διαδικτύου, φαίνεται υπερβολικά χαμηλό σε σύγκριση με άλλες στατιστικές. (J.K.)

Πηγή: Rose (2004).

που συνδέονται με τον κόσμο της σύγχρονης τεχνολογίας πληροφοριών, έχουν περισσότερο ευνοϊκές απόψεις σχετικά με τη δημοκρατία και τον καπιταλισμό και είναι περισσότερο επικριτικοί με το προηγούμενο καθεστώς· αυτή είναι μία ενθαρρυντική ένδειξη. Οι χρήστες του διαδικτύου είναι περισσότερο ανθεκτικοί στο συναίσθημα της νοσταλγίας για την παλαιά σοσιαλιστική τάξη, ένα συναίσθημα που ενισχύθηκε σε πολλούς, ειδικά λόγω της πρόσφατης οικονομικής κρίσης. Τα εμπειρικά αποτελέσματα που αναφέρονται παραπάνω, συμπίπτουν με τα συμπεράσματα μιας άλλης κατηγορίας μελετών: της έρευνας για την διασυνδεσιμότητα. Η διαισθητική έννοια του όρου υποδεικνύεται σαφώς από το όνομα: τα άτομα συνδέονται μεταξύ τους με διάφορα τεχνικά μέσα και διαδικασίες. Από αυτή την άποψη, το ηλεκτρονικό ταχυδρομείο διαδραματίζει ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο. Όσο περισσότεροι άνθρωποι είναι σε θέση από τεχνική άποψη να στείλουν ηλεκτρονικό ταχυδρομείο σε άλλους, τόσο στενότερο είναι το δίκτυο των συνδέσεων. Το φαινόμενο αυτό είναι ασφαλώς παρατηρήσιμο και μετρήσιμο.

Στηρίζομαι εδώ σε μία ενδιαφέρουσα μελέτη του Christopher R. Kedzie (1997a), η οποία αναφέρεται σε μια ποσοτική μέτρηση «διασυνδεσιμότητας». Ως μη ειδικός στον τομέα αυτόν, δεν μπορώ να κρίνω, εάν το μέτρο που χρησιμοποιείται στη μελέτη του Kedzie είναι το καταλληλότερο διαθέσιμο για τον σκοπό που τον χρησιμοποιεί. Δεχόμενος υπό όρους την επιλογή του, τα βασικά αποτελέσματα της μελέτης του είναι ασφαλώς αξιοσημείωτα. Εξέτασε, πέραν των άλλων υπολογισμών, τη συσχέτιση ανάμεσα στη «δημοκρατία» (μετρούμενης με διάφορους δείκτες) και τη «διασυνδεσιμότητα». Ο βαθμός συσχέτισης διαμορφώνεται γύρω στο 0,73, και είναι ισχυρότερος από τη συσχέτιση της δημοκρατίας με το κατά κεφαλήν ΑΕΠ (0,57). Εκθέτω το εύρημα αυτό με κάποια επιφύλαξη, λόγω της ελλιπούς γνώσης μου στον τομέα για τον οποίο χρησιμοποιείται ο δείκτης της δια-

συνδεσιμότητας. Ωστόσο μια πιο πρόσφατη μελέτη από τον Frisch (2003), ενισχύει τα συμπεράσματα του Kedzie. Ας ελπίσουμε ότι έρευνα, σε αυτή την κατεύθυνση, θα συνεχιστεί.

Σε αυτό το σημείο επιτρέψτε μου να υπενθυμίσω την προηγούμενη παρατήρησή μου σχετικά με τον ρόλο της σύγχρονης τεχνολογίας πληροφοριών και επικοινωνιών στην αποδόμηση της μονολιθικής δύναμης του κομμουνιστικού κόμματος και της επίσημης Μαρξιστικής-Λενινιστικής ιδεολογίας. Εξέτασα τα γεγονότα που συνέβησαν πριν από 20 χρόνια στην πρώην Σοβιετική Ένωση και στις σοσιαλιστικές χώρες στην κεντρική ανατολική Ευρώπη. Το πρόβλημα, ωστόσο, δεν είναι καθόλου παρωχημένο. Υπάρχουν δύο μικρές χώρες, η Κούβα και η Βόρεια Κορέα, στην οικονομία των οποίων δεν έχει αλλάξει σχεδόν τίποτα και η σκληρή κομμουνιστική δικτατορία επικρατεί ακόμα. Επίσης, υπάρχουν δύο μεγάλες χώρες στις οποίες έχουν εισαχθεί ευρείας κλίμακας μεταρρυθμίσεις που έχουν μετατοπίσει την οικονομία προς τον καπιταλισμό, ενώ, συγχρόνως, η πολιτική δομή έχει αλλάξει ελάχιστα παραμένοντας μονοκομματική δικτατορία. Πώς θα επηρεάσει αυτές τις χώρες η σύγχρονη τεχνολογία επικοινωνιών και πληροφοριών; Η Κίνα και το Βιετνάμ αξιοποιούν ενθουσιωδώς όλα τα πλεονεκτήματα που παρέχονται από τα επαναστατικά επιτεύγματα τη τεχνολογικής προόδου και, συγχρόνως ανησυχούν για τις συνέπειες. Αυτοί οι δύο στόχοι της ηγεσίας — μέγιστο όφελος από την τεχνική πρόοδο και μέγιστη προστασία του μονοπωλίου της εξουσίας — είναι διαμετρικά αντίθετοι, με αποτέλεσμα την διστακτικότητα, τα βήματα μπρος-πίσω και την αναποφασιστικότητα.

Ένα άλλο μείζον πρόβλημα προς ανάλυση είναι οι προοπτικές: ποιο είναι το μέλλον της αλληλεπίδρασης ανάμεσα στα επερχόμενα κύματα των καινοτομιών και του τρόπου ζωής; Όταν διακατέχομαι από απαισιοδοξία, προβλέπω διάφορα άσχημα σενάρια. Ακόμη και χωρίς ειδικό ταλέντο στην

προφητεία, εύκολα μπορούμε να προβλέψουμε την κατάχρηση των τεχνικών επιτευγμάτων. Διαβάζω διάφορες εκθέσεις σχετικά με τις προσπάθειες της Κινεζικής κυβέρνησης να επιβάλει πολιτική λογοκρισία στο διαδίκτυο, να εμποδίσει τη μετάδοση ορισμένων καναλιών τηλεόρασης ή να διακόψει τη λειτουργία των *blog* ελεύθερης έκφρασης³⁷. Καθώς όλο και μεγαλύτερο ποσοστό των υπολογιστών που χρησιμοποιούνται στην Κίνα είναι εγχώριας παραγωγής, είναι εξαιρετικά εύκολο να επιβληθεί η ενσωμάτωση κεντρικά ελεγχόμενου λογισμικού λογοκρισίας στο λειτουργικό σύστημα. Δυστυχώς, μεγάλες δυτικές επιχειρήσεις φοβούμενες την απώλεια της τεράστιας κινεζικής αγοράς, είναι πρόθυμες να συνεργασθούν με τους αξιωματούχους στην προσπάθειά τους να επιβάλλουν πολιτική λογοκρισία.

Όταν εξήντα χρόνια πριν ο Orwell έγραψε το βιβλίο του *Χίλια Εννιακόσια Ογδόντα Τέσσαρα*, (Orwell, 1949/1950) ο Μεγάλος Αδελφός δεν διέθετε ακόμα τον τεχνικό εξοπλισμό που προεβλέπετο στο μυθιστόρημα. Σήμερα όμως, δεν υπάρχει καμία τεχνική δυσκολία για την τοποθέτηση καμερών και κατασκοπευτικών μέσων σε κάθε διαμέρισμα ή γραφείο. Φαντασθείτε έναν μελλοντικό Στάλιν αποφασισμένο, με τις συσκευές παρακολούθησης και επικοινωνίας της τελευταίας τεχνολογίας, να παρακολουθεί όλους τους πολίτες. Μετά, όμως, στις πιο αισιόδοξες μέρες μου, δραπέτεύω από αυτά τα εφιαλτικά οράματα και ελπίζω ότι η σύγχρονη τεχνολογία θα επιφέρει εκ νέου την αποικέντρωση — όποιες και να είναι οι προσπάθειες των δικτατοριών να διασφαλίσουν ή ακόμα και να ενισχύσουν περαιτέρω τη συγκέντρωση. Εάν οι υποστηρικτές της συγκέντρωσης επινοήσουν νέους τρόπους για την παρεμπόδιση της ελεύθερης

³⁷ Βλ. CHAO (2009) και TIMMER (2009) σχετικά με τις κινεζικές προσπάθειες να εφαρμοστεί η πολιτική λογοκρισία. Για μια γενική επισκόπηση βλ. την καταχώρηση για τη λογοκρισία του διαδικτύου στο Wikipedia (2009b).

ροής των πληροφοριών, θα υπάρξουν εκατοντάδες και χιλιάδες άλλοι υποστηρικτές της αποκέντρωσης, εφευρετικοί χρήστες υπολογιστών οι οποίοι θα εξουδετερώσουν κάθε αποκλεισμό και εμπόδιο³⁸.

Τελικά συμπεράσματα

Η μελέτη μου κάλυψε ένα ευρύ φάσμα θεμάτων. Δεν είχα σκοπό να περιορίσω τη μελέτη σε ένα ή δύο θέματα. Είμαστε αντιμέτωποι με μία μεγάλη γκιρίτζα περιοχή, στον κατά τα άλλα πολύχρωμο χάρτη των ερευνών των συγκριτικών οικονομικών και της μετα-σοσιαλιστικής «μεταβασιολογίας». Σκοπός μου ήταν να δώσω μία γενική επισκόπηση αυτής της γκιρίτζας περιοχής.

Στη μελέτη μου αναφέρονται μόνο μερικές από τις πολυάριθμες αξιόλογες μελέτες για διάφορα θέματα. Δυστυχώς, κάθε θέμα έχει τη δική του τεράστια βιβλιογραφία, που είναι όμως έντονα διαχωρισμένη η μία από την άλλη και με απουσία διασταύρωσης των παραπομπών. Η έμφαση στη μελέτη μου δεν ήταν η λεπτομερής περιγραφή και ανάλυση της μίας ή της άλλης διασύνδεσης, αλλά η απόδοση μίας γενικής σφαιρικής αίσθησης για την ολότητα των διασυνδέσεων. Επίσης, υπάρχουν δεκάδες θέματα, που αξίζουν τη διεπισδυτική έρευνα, την εμπειρική παρατήρηση και τη θεωρητική ανάλυση, τα οποία στη παρούσα μελέτη μου μόλις θίγονται ή δεν αναφέρονται καθόλου. Η μελέτη της τεχνικής προόδου και της σχέσης της με την κοινωνία διεξάγεται σε έναν πολυδιάστατο χώρο. Τα σημεία που συζητούνται στη

³⁸ Στην υποσημείωση 37, αναφέρθηκα σε άρθρο του TIMMER (2009) που δημοσιεύθηκε στο διαδίκτυο. Ο επιμελητής ζήτησε σχόλια. Εδώ είναι το πρώτο σχόλιο: «Και λοιπόν τι εμποδίζει τους Κινέζους να κάνουν “format” στον σκληρό δίσκο των υπολογιστών τους και να εγκαταστήσουν πειρατικά αντίγραφα των Windows;»

μελέτη αυτή, εντάσσονται σε έναν υποτομέα· έχω υπόψη μου ότι υπάρχουν και άλλες σχετικές διαστάσεις έξω από τον δικό μου υποτομέα³⁹.

Μακάρι να ήμουν νεώτερος, με όλη την ενέργεια που απαιτείται για την προσεκτική εξερεύνηση ολόκληρης της γκρίζας περιοχής. Τι συναρπαστικός και πνευματικά προκλητικός τομέας για έρευνα! Ελπίζω η μελέτη μου να ενθαρρύνει άλλους ώστε να ασχοληθούν με αυτό τον μέχρι σήμερα ερευνητικά παραμελημένο τομέα. Σε κάθε περίπτωση, θα επιθυμούσα να συνεχίσω τη μελέτη της αλληλεπίδρασης μεταξύ των αλλαγών της πολιτικής και της οικονο-

³⁹ Επιτρέψτε μου να αναφέρω μερικές διαστάσεις που δεν εμφανίζονται στη παρούσα μελέτη μου:

- Ποια είναι η επίδραση της νέας τεχνολογίας της ενημέρωσης και των πληροφοριών στη σχέση μεταξύ των ατόμων, των κοινωνικών ομάδων, των κοινοτήτων, των χωρών, και των πολιτειών; Τι μπορεί να αναμένεται όσον αφορά τη σχέση μεταξύ της υψηλής τεχνολογίας επικοινωνιών και πληροφοριών αφ' ενός και του έθνους κράτους και της παγκοσμιοποίησης αφ' ετέρου; (CASTELLS [1996-1998], NYÍRÍ [2004], WEBSTER et.al. [2004]).

- Το μέλλον του καπιταλισμού. Θα οδηγήσει σε μια ριζική αλλαγή των βασικών ιδιοτήτων του καπιταλισμού η νέα εποχή της πληροφορίας; Ή θα δημιουργηθεί ένα νέο σύστημα που δεν θα μπορεί πλέον να ονομάζεται καπιταλισμός; (Δύο ούγγροι οικονομολόγοι, η KATALIN SZABÓ και ο BALÁZS HÁMORI (2006) έγραψαν ένα ενδιαφέρον βιβλίο με τον ακόλουθο υπότιτλο: *Digital capitalism or a new economic system*, βλ. HAUG (2003).

- Πώς θα επηρεάσουν οι επαναστατικές αλλαγές της τεχνολογίας των πληροφοριών και επικοινωνιών την καθημερινή πρακτική λειτουργία μιας επιχείρησης, ειδικά στον χρηματοπιστωτικό τομέα;

- Ποιες είναι οι εφαρμογές της Νέας Εποχής των Πληροφοριών σχετικά με τα ιδιοκτησιακά δικαιώματα, με ειδική αναφορά στην πνευματική ιδιοκτησία;

- Μια αρκετά διαφορετική κατεύθυνση σκέψης είναι να επανεξεταστεί σε πιο αφηρημένο φιλοσοφικό επίπεδο η γενική αντίληψή μας για την ιστορία της ανθρωπότητας. Ποιος είναι ο ρόλος των αλλαγών στην τεχνολογία της παραγωγής και της ανθρώπινης αλληλεπίδρασης στους θεσμούς της κοινωνίας και στις λειτουργίες της κυβέρνησης;

μικής σφαίρας του συστήματος και των ιδιοτήτων της τεχνικής προόδου.

Βιβλιογραφία

- ACEMOGLU, D. - AGHION, P. - LELARGE, C. - VAN REENEN, J. - ZILIBOTTI, F. (2007), «Technology, information, and the decentralization of the firm», *The Quarterly Journal of Economics* 122/4, σελ. 1759-1799.
- AGHION, P. - HOWITT, P. (1998), *Endogenous Growth Theory*, MIT Press, Cambridge, MA.
- AMANN, R. - COOPER, J. (1982), *Industrial Innovation in the Soviet Union*, Yale University Press, New Haven - London.
- AMANN, R. - COOPER, J. - DAVIES, R.W. (1977), *The Technological Level of Soviet Industry*, Yale University Press, New Haven - London.
- BALCEROWICZ, L. (1995), *Socialism Capitalism Transformation*, CEU Press, Budapest.
- BARTELSMAN, E. - HALTIWANGER, J. - SCARPETTA, S. (2004), *Microeconomic Evidence of Creative Destruction in Industrial and Developing Countries*. Mimeo, World Bank, Washington, DC.
- BAUER, R. (1999), *Pkw-Bau in der DDR: Zur Innovationsschwäche von Zentralverwaltungen*, Peter Lang, Frankfurt am Main.
- BAUMOL, W.J. (2002), *The Free-Market Innovation Machine: Analyzing the Growth Miracle of Capitalism*, Princeton University Press, Princeton, NJ.
- BAUMOL, W. J. - BLINDER, A. S. (2009), *Economics: Principles and Policy*, South-Western Cengage Learning, Mason, OH.
- BAUMOL, W.J. - SCHILLING, M.A. (2008), «Entrepreneurship», στο S.N. DURLAUF - L.W. BLUME (επιμ.), *The New Palgrave Dictionary of Economics*, 2nd edn, Palgrave Macmillan, London.
- BAUMOL, W. J. - LITAN, R.E. - SCHRAMM, C.J. (2007), *Good Capitalism, Bad Capitalism, and the Economics of Growth and Prosperity*, Yale University Press, New Haven and London.
- BERLINER, J. (1976), *The Innovation Decision in Soviet Industry*, MIT Press, Cambridge, MA.
- BERNERS-LEE, T. (1999), *Weaving the Web*, Harper, San Francisco.
- BOJÁR, G. (2007), *The Graphisoft Story: Hungarian Perestroika from an Entrepreneur's Perspective*, Manager Könyvkiadó, Budapest.
- BYGRAVE, W. - TIMMONS, J. (1992), *Venture Capital at the Crossroads*, Harvard Business School Press, Boston.

- CASTELLS, M. (1996-1998), *The Information Age: Economy, Society, and Culture*, τόμ. I-III, Blackwell, Oxford.
- CERUZZI, P.E. (2000), *A History of Modern Computing*, Cambridge, MIT Press, MA.
- CHAO, L. (2009), «China squeezes PC makers», *The Wall Street Journal* (June 8).
- COOPER, J. (2009), *Russia as a Populous Emerging Economy. A Comparative Perspective*, Mimeo, University of Birmingham.
- DAVILA, T. - EPSTEIN, M.J. - SHELTON, R. (2006), *Making Innovation Work. How to Manage it, Measure it, and Profit from It*, Wharton School, Philadelphia.
- DRÁVUCZ, P. (2004), «Ez nagyobb dobás lesz a floppinál» (This is gonna be a greater hit than the floppy), *Magyar Hírlap* (March 20).
- Eurobarometer (2005), Special survey on science and technology, (fieldwork: January-February 2005), http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb_special_240_220_en.htm.
- Finansy i Statistika (Finance and Statistics) (1988), *SSSR i zarubezhnye strany 1987* (The USSR and foreign countries 1987), Goskomstat, Moscow.
- FREEMAN, C. (1982), *The Economics of Industrial Innovation*, MIT Press, Cambridge, MA.
- FRISCH, W. (2003), «Co-evolution of information revolution and spread of democracy», *Journal of International and Comparative Economics* 33, σελ. 252-255.
- FUCHS, C. (2008), *Internet and Society*, Routledge, New York - London.
- GOMULKA, S. (1983), «The incompatibility of socialism and rapid innovation», *Millennium: Journal of International Studies*, 13/1, σελ. 16-26.
- Google Corporate Information (2009), *Google Milestones*, <http://www.google.com/corporate/history.html>.
- GRILICHES, Z. (1957), «Hybrid corn: An exploration in the economics of technical change», *Econometrica* 25/4, σελ. 501-522.
- GROSSMAN, G.M. - HELPMAN, E. (1991), *Innovation and Growth in the Global Economy*, MIT Press, Cambridge, MA.
- HANSON, P. (1981), *Trade and Technology in Soviet-Western Relations*, Macmillan, London.
- HANSON, P. - PAVITT, K. (1987), *The Comparative Economics of Research Development and Innovation in East and West: A Survey*, Harwood, Chur - London - Paris - New York - Melbourne.
- HARRISON, I. (2003), *The Book of Firsts*, Cassell Illustrated, London.
- (2004), *Book of Inventions*, Cassell Illustrated, London.
- HAUG, W.F. (2003), *High-Tech-Kapitalismus*, Argument, Hamburg.
- HEERTJE, A. (2006), *Schumpeter on the Economics of Innovation and the Development of Capitalism*, Elgar, Cheltenham.

- HUANG, H. - XU, C. (1998), «Soft budget constraint and the optimal choices of research and development projects financing», *Journal of Comparative Economics* 26, σελ. 62-79.
- KARVALICS, L. (2009), *The Information (Society) Race*, mimeo, BKE, Budapest.
- KEDZIE, C.R. (1997a), «Democracy and network interconnectivity», στο S. KIESLER (επιμ.), *Culture on the Internet*, Erlbaum, Mahwah, NJ, σελ. 1-9.
- KEDZIE, C.R. (1997b), «The case of the soviet union: The dictator's dilemma», *Communications and Democracy: Coincident Revolutions and the Emergent Dictators*, Rand, Santa Monica, CA, http://www.rand.org/pubs/rgs_dissertations/RGSD127/sec2.html.
- KIRZNER, I.M. (1985), *Discovery and the Capitalist Process*, University of Chicago Press, Chicago.
- KORNAL, J. (1970), *Anti-Equilibrium*, North-Holland, Amsterdam.
- (1980), *Economics of Shortage*, τόμ. I-II, North-Holland, Amsterdam.
- (1992), *The Socialist System*, Princeton University Press and Oxford University Press, Princeton - Oxford.
- (1993), «Transformational recession: A general phenomenon examined through the example of Hungary's development», *Economie Applique'e* 46/2, σελ. 181-227.
- (2001), «Ten years after the road to a free economy. The author's self evaluation», στο B. PLESKOVIC - N. STERN (επιμ.), *Annual Bank Conference on Development Economics 2000*, World Bank, Washington, DC.
- (2006), «The great transformation of Central and Eastern Europe: success and disappointment», *The Economics of Transition* 14/2, σελ. 207-244.
- (2009), «The soft budget constraint syndrome and the global financial crisis: Some warnings of an east european economist», <http://www.kornal-janos.hu>.
- KORNAL, J. - MASKIN, E. - ROLAND, G. (2003), «Understanding the soft budget constraint», *Journal of Economic Literature* 61/4, σελ. 1095-1136.
- KOVÁCS, G. (1999), *Egy elpuskázott találmány. Jánosi Marcell és a kazettás «floppy»* (A messed up invention: Marcell János and the cassette-floppy), Exhibition poster, Budapest.
- KÜRTI, S. AND FABIÁNYI, G. (επιμ.), (2008), *20 éves a KÜRT, az Infostrázsza* (20 Years of KÜRT, the Info-Guard), Kürt Információmenezsment, Budapest.
- LAKI, M. (1984-1985), «Kényszerített innováció» (Forced innovation), *Szociológia* 12, σελ. 45-53.
- (2009), «Interjú a Kürti-fivérekkel» (Interview with the Kürti brothers) Manuscript, MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest.
- MANKIW, G.N. (2009), *Principles of Economics*, South-Western Cengage Learning, Mason, OH.

- MCCRAW, T.K. (2007), *Prophet of Innovation: Joseph Schumpeter and Creative Destruction*, Cambridge, Harvard University Press, MA - London.
- NYÍRI, K.J. (2004), «Review of castells, the information age», στο F. WEBSTER - B. DIMITRIOU (επιμ.), *Manuel Castells*, τόμ. III, Sage, London, σελ. 5-34.
- ORWELL, G. (1949/1950), *Nineteen Eighty-Four*, Penguin, New York.
- PHELPS, E. (2008), «Understanding the great changes in the World: Gaining ground and losing ground since World War II», στο J. KORNAL, M. LÁSZLÓ - G. ROLAND (επιμ.), *Institutional Change and Economic Behaviour*, Palgrave-Macmillan, Basingstoke, σελ. 77-98.
- QIAN, Y. - XU, C. (1998), «Innovation and bureaucracy under soft and hard budget constraint», *The Review of Economic Studies* 65/1, σελ. 151-164.
- ROGERS, E.M. (1995), *Diffusion of Innovations*, The Free Press, New York.
- ROSE, R. (2004), *Insiders and Outsiders: New Europe Barometer 2004*, Centre for the Study of Public Policy, University of Aberdeen, Aberdeen (fieldwork: from 1 October 2004 to 27 February 2005), http://www.abdn.ac.uk/cspp/view_item.php?id=404.
- SCHUMPETER, J.A. (1912/1934), *The Theory of Economic Development: An Inquiry into Profits, Capital, Credit, Interest, and the Business Cycle*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- SCHUMPETER, J.A. (1939), *Business Cycles*, McGraw Hill, New York - London.
- SHANE, S. (1994), *Dismantling Utopia: How Information Ended the Soviet Union*, Ivan R. Dee, Chicago.
- STIGLITZ, J.E. - SEN, A. - FITOUSSI, J.-P. (επιμ.), (2009), *Draft Summary*, Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress, Paris.
- STOKES, R.G. (2000), *Constructing Socialism: Technology and Change in East Germany, 1945-1990*, Johns Hopkins University Press, Baltimore.
- STOLYAROV, G. (2008), *Liberation by Internet*, Ludwig von Mises Institute, Auburn, AL, <http://www.mises.org/story/3060>.
- SZABÓ, K. AND HÁMORI, B. (2006), *Információgazdaság: Digitális kapitalizmus vagy új gazdasági rendszer? (Information richness: Digital capitalism or new economic system?)*, Akadémiai kiadó, Budapest.
- THOMKE, S. (2003), *Experimentation Matters: Unlocking the Potential of New Technologies for Innovation*, Harvard Business School Press, Boston, MA.
- TIMMER, J. (2009), «China to mandate Web filtering software on all new PCs», *Ars Technica*, <http://arstechnica.com/tech-policy/news/2009/06/china-to-mandate-webfilteringsoftware-on-all-new-pcs.ars>.
- United Nations Statistics Division (2009), *Industrial commodity statistics database (radio, television and communication equipment and apparatus)*, <http://data.un.org/Data.aspx?d=ICS&f=cmlD%3a47220-1>. Retrieved 16 July 2009.

- WEBSTER, F. - BLOM, R. - KARVONEN, E. - MALIN, H. - NORDENSTRENG, K. - PÜÖSKARI, E. (επιμ.) (2004), *The Information Society Reader*, Routledge, London.
- Wikipedia (2009a), *Google*, Retrieved 23 July 2009.
- Wikipedia (2009b), *Internet censorship*, Retrieved 19 August 2009.
- World Bank (2008), *World Development Indicators*, World Bank, Washington, DC.
- World Bank (2009), *Doing Business 2009. World Bank International Finance Corporation*, Palgrave Macmillan, Washington, DC.

ΔΟΜΕΣ, ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ
ΣΤΗΝ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΕΥΡΩΠΗ

Η βαλκανική περιφέρεια και η ανατολική Ευρώπη αποτελούν συστατικό στοιχείο της οικονομίας της νέας Ευρώπης. Οι δυνάμεις της οικονομικής ενοποίησης της Ευρωπαϊκής Ένωσης διαμορφώνουν το νέο γεωγραφικό τοπίο, στο πλαίσιο του οποίου θα κινηθούν οι δυνάμεις της παραγωγής, επαναπροσδιορίζοντας σε σημαντικό βαθμό τη δυναμική του ευρωπαϊκού κεφαλαίου. Αυτό που έχει σημασία είναι ότι στην εικοσαετή πορεία αυτών των χωρών δεν είναι εύκολο να περιγραφεί με ομοιόμορφο τρόπο η πολυπλοκότητα του οικονομικού φαινομένου που έχει αναπτυχθεί. Επομένως αναζητείται η πορεία και ο ρόλος της μετάβασης στην οικονομία της αγοράς σημαντικών χωρών, όπως για παράδειγμα η Σοβιετική Ένωση, η οποία ήταν και ο πυλώνας των κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών. Στο πλαίσιο της ανάδυσης της οικονομίας της αγοράς θα πρέπει να κατανοήσουμε και τις προϋποθέσεις που οδήγησαν αυτές τις χώρες σε τούτο τον δρόμο. Παράλληλα, στον συγκεκριμένο τόμο καταγράφεται η σύγκριση ανάμεσα στην Ελλάδα και σε αυτές τις χώρες, από τη στιγμή που η Ελλάδα θεωρείται χώρα της Βαλκανικής χερσονήσου.

Συνεργασίες: Γιώργος Ανδρουλάκης, Βασίλειος Α. Βλάχος, Κωνσταντίνος Γκοτσούλιας, Naurio F. Campos, Μιλτιάδης Ιω. Κήπας, Fabrizio Coricelli, János Kornai, David M. Kotz, Τάσος Κυπριανίδης, Δημήτριος Κυρκιλής, Γιώργος Μακρής, Μαρία Μαρκάκη, Γιάννης Μαραγκός, Λεωνίδας Ε. Μαρούδας, Γιάννης Μηλιός, Παναγιώτης Μιχαηλίδης, Στέργιος Μπαμπανάνσης, Αριστείδης Μπιτζένης, Δημήτρης Μυλωνάκης, Peter Murrell, Βυάγγελος Νικολαΐδης, Γιώργος Οικονομάκης, Χαράλαμπος Οικονομίδης, Σπύρος Σακελλαρόπουλος, Ivan Szeleenyi, Νίκος Φωκάς.

Εικόνα εξωφύλλου: Δάφνη Κωστοπούλου (1937-2000), Σύμβαση (λεπτομέρεια) (1958-1961), λάδι σε μουσαμά, 197x82 εκ. Συλλογή της Alpha Bank (Αθήνα).

ΔΟΜΕΣ, ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ
ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ
ΣΤΗΝ ΚΕΝΤΡΙΚΗ
ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΕΥΡΩΠΗ

ΜΙΛΤΙΑΔΗΣ ΙΩ. ΚΗΠΑΣ (ΔΙΕΥΘΙΝΣΗ)

ΗΡΟΔΟΤΟΣ

Μιλτιάδης Ιω. Κήπας
(διεύθυνση)

ΔΟΜΕΣ, ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ
ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

ΣΤΗΝ ΚΕΝΤΡΙΚΗ
ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΕΥΡΩΠΗ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΗΡΟΔΟΤΟΣ
Μαντζάρου 9
GR 10672 Αθήνα
Τ 21 03 62 63 48 · Φ 69 76 33 44 93
✉ info@herodotos.net
www.herodotos.net

ISBN 978-960-485-076-1

ΗΡΟΔΟΤΟΣ